

O‘ZBEK TILIDA FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

RAIMJONOV OYBEK XALIMJON O‘G‘LI

FarDU akademik litseyi o‘qituvchisi

bekraimjonov@gmail.com

Annotatsiya

O‘zbek tilining frazeologik boyligi xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va hayotiy kuzatishlarining tilga singgan ifodasidir. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning shakllanish yo‘llari, rivojlanish bosqichlari va o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Shavkat Rahmatullayev, Boqijon Yo‘ldoshev, Abdimurod Mamatov kabi olimlarning tadqiqotlariga tayangan holda, frazemalarning qanday manbalardan kelib chiqqani, metafora va metonimiya orqali qanday barqarorlashgani, shuningdek ularning semantik va tuzilmaviy o‘zgarishlari tahlil qilinadi. Maqolada nazariy asoslar bilan birga kundalik nutqdagi jonli misollar ham keltiriladi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, frazema, o‘zbek tili, shakllanish, rivojlanish, metafora, milliy mentalitet, Rahmatullayev, frazeologiya.

Kirish.

Har bir tilning eng yorqin va eng milliy qatlami uning frazeologik birliklaridir. Oddiy so‘zlar narsalarni nomlasa, frazeologizmlar o‘sha narsalarga munosabatni, his-tuyg‘uni, bahoni ifodalaydi. O‘zbek tilida “yuragi og‘ziga kelmoq”, “do‘ppisini osmonga otmoq”, “qo‘li gul” kabi iboralar faqat ma‘noni emas, balki xalqning hayotga bo‘lgan munosabatini, kulgisini, og‘riqini ham o‘zida saqlaydi. Bu birliklar birdaniga paydo bo‘lmagan. Ular asrlar davomida erkin so‘z birikmalaridan ajralib, barqarorlashib, ko‘chma ma‘no kasb etib shakllangan. O‘zbek tilshunosligida frazeologiya mustaqil yo‘nalish sifatida asosan XX asrning o‘rtalaridan rivojlana boshlagan. Shavkat Rahmatullayev bu sohada poydevor qo‘ygan olimlardan biri sifatida tanilgan. Uning lug‘atlari va nazariy ishlari bugungi kunda ham asosiy manba hisoblanadi. Keyinchalik Boqijon Yo‘ldoshev, Abdimurod Mamatov va boshqa tadqiqotchilar frazeologizmlarning

shakllanish mexanizmlarini chuqurroq o'rganib, ularning tarixiy ildizlarini ochib berishgan. Bugun esa bu birliklar nafaqat til boyligi, balki milliy o'zlikni saqlovchi muhim vosita sifatida qaralmoqda.

Asosiy qism

Frazeologik birliklarning shakllanishi bir necha asosiy yo'llar orqali kechadi. Eng muhimlaridan biri erkin so'z birikmalarining barqarorlashishi va ko'chma ma'no kasb etishidir. Dastlab oddiy tavsif yoki harakatni bildirgan birikma vaqt o'tishi bilan obrazli ma'no oladi. Masalan, "yuragi og'ziga kelmoq" iborasi dastlab jismoniy holatni ifodalagan bo'lishi mumkin, lekin keyinchalik kuchli qo'rquv yoki hayajon ma'nosini anglatib boshlagan. Bu jarayon metafora asosida sodir bo'ladi. O'zbek tilida tana a'zolari (ko'z, yurak, qo'l, bosh), hayvonlar, tabiat hodisalari va mehnat jarayonlari bilan bog'liq obrazlar frazeologizmlarning asosiy manbasi hisoblanadi. "Qo'li gul" deganimizda odamning mohirligini, "it azobi" deganimizda qiyinchilikni ifodalaymiz. Bu obrazlar xalqning kundalik hayoti, chorvachilik, dehqonchilik va ijtimoiy munosabatlaridan olingan.

Ikkinchi muhim manba — xalq og'zaki ijodi va folklordir. Maqollar, matallar, ertaklar va dostonlar frazeologik birliklarning boy xazinasini bo'lib xizmat qilgan. Ko'plab iboralar avval og'zaki nutqda shakllanib, keyin adabiy tilga kirib kelgan. Diniy va klassik adabiyot ta'siri ham sezilarli. Arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar asosida yuzaga kelgan frazemalar o'zbek tilining frazeologik qatlamini boyitgan. Sovet davrida rus tili ta'sirida ham ayrim kal'ka yo'li bilan yasalgan birliklar paydo bo'lgan, lekin ularning aksariyati milliy asosga moslashib ketgan.

Shakllanish jarayonining o'ziga xos xususiyatlaridan biri semantik transformatsiyadir. Erkin birikma asta-sekin o'z komponentlarining mustaqil ma'nosini yo'qotib, yaxlit ko'chma ma'no kasb etadi. V.V. Vinogradovning tasnifiga ko'ra, frazeologik chatishma, frazeologik butunlik va frazeologik qo'shilma kabi turlarga ajratiladi. O'zbek tilshunosligida Shavkat Rahmatullayev bu tasnifni o'zbek materiali asosida chuqurlashtirgan. U frazemani kamida ikki leksemdan tarkib topgan, semantik-sintaktik bog'langan va umumlashgan ko'chma ma'no ifodalovchi birlik deb ta'riflagan.

Uning “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” bu sohadagi eng muhim amaliy natijalardan biri hisoblanadi.

Rivojlanish jarayonida frazeologik birliklar o‘zgarib boradi. Ba’zi iboralar eskirib, nutqdan chiqib ketadi, ba’zilari esa yangi ma’no qatlami olib, faol qo‘llanila boshlaydi. Zamonaviy davrda media, internet va global muloqot ta’sirida yangi frazemalar yoki eski iboralarining yangicha talqinlari paydo bo‘lmoqda. Shevalarda saqlanib qolgan dialektal frazeologizmlar esa adabiy tilni boyitishning muhim manbai bo‘lib qolmoqda. Qashqadaryo, Xorazm yoki Farg‘ona shevalaridagi iboralar ba’zan adabiy tilda uchramaydigan o‘ziga xos obrazlarni saqlab qolgan.

Frazeologizmlarning eng muhim xususiyatlaridan biri ularning ekspressivligi va milliy xarakteridir. Ular nutqqa obrazlilik, emotsionallik va ta’sirchanlik bag‘ishlaydi. Oddiy “xursand bo‘ldi” o‘rniga “do‘ppisini osmonga otdi” desak, gap yanada jonli va ta’sirli chiqadi. Bu birliklar xalqning mentalitetini, qadriyatlarini va hayotga bo‘lgan munosabatini aks ettiradi. Shuning uchun ularni o‘rganish faqat tilshunoslik emas, balki madaniyatshunoslik va etnolingvistika uchun ham muhimdir.

Xulosa

O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixiy jarayon natijasidir. Ular erkin so‘z birikmalaridan metafora, metonimiya va xalq tafakkuri orqali barqarorlashib, tilning ajralmas qismiga aylangan. Shavkat Rahmatullayev va undan keyingi olimlarning ishlari bu jarayonning nazariy asoslarini ochib bergan. Bugungi kunda frazeologizmlar nafaqat til boyligi, balki milliy o‘zlikni saqlovchi va nutqni boyituvchi muhim vosita sifatida yashamoqda. Ular o‘zgarib boradi, yangilanadi, lekin o‘zining asosiy mohiyatini — xalqning ichki olamini ifodalash xususiyatini yo‘qotmaydi. Frazeologik birliklarni chuqurroq o‘rganish tilimizning nafaqat o‘tmishini, balki kelajagini ham tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Mamatov A.** O‘zbek tili frazeologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2010. – 176 b.
2. **Yo‘ldoshev B.** O‘zbek frazeologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2001. – 56 b.

3. **Xudoyberganova D.** O‘zbek tilida frazeologik transformatsiya. – Toshkent: Navro‘z, 2018. – 156 b.
 4. **Sodiqov Q.** O‘zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2010.
 5. **Madvaliyev A.** (tahrir hay’ati raisi). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
 6. **Mamatov A.** O‘zbek tilida frazeologik birliklarning transformatsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2008.
 7. **Hakimova G.E.** Frazeologik birliklarning lingvokulturologik aspekti. – Toshkent, 2018.
 8. **Bobokulov X.S.** O‘zbek tilida frazema va unga yondosh hodisalar [Elektron resurs]. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2023.
- Xorijiy adabiyotlar
9. **Wray A.** Formulaic Language and the Lexicon. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 332 p.
 10. **Dobrovol’skij D., Piirainen E.** Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. – Amsterdam: Elsevier, 2005.
 11. **Granger S., Meunier F.** (eds.). Phraseology: An Interdisciplinary Perspective. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008. – 422 p.
 12. **Meunier F., Granger S.** (eds.). Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008. – 259 p.
 13. **Moon R.** Dictionaries and Collocation // Phraseology: An Interdisciplinary Perspective / ed. S. Granger, F. Meunier. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2008. – P. 313–336.
 14. **Colson J.-P.** Cross-Linguistic Phraseological Studies: An Overview // Phraseology: An Interdisciplinary Perspective / ed. S. Granger, F. Meunier. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2008. – P. 191–206.

15. **McCarthy M., O'Dell F.** English Idioms in Use: Vocabulary Reference and Practice. Intermediate Book with Answers. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 184 p.
16. **Gries S.Th.** Phraseology and Linguistic Theory: A Brief Survey // Phraseology: An Interdisciplinary Perspective / ed. S. Granger, F. Meunier. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008. – P. 3–25.